

1. Úvodem

Touto statí chci poněkud doplnit své nedávné výzkumy tématu využití regionalismů, resp. dialektismů v biblických a širše náboženských textech moravské provenience v přibližném rozmezí od konce 18. století do poloviny 19. století. Je to téma donedávna prakticky nedotčené a jeho »objevení« bylo pro mne – a asi nejen pro mne – určitým překvapením. V r. 2021 jsem věnoval jeden článek¹ »moravismům« ve dvou biblických tlumočeních z konce 18. století, konkrétně ve svěbytném překladu *Nového zákona* autorství olomouckého profesora Františka Poláška (1791 a 1792) a v anonymním *Žaltáři Davida krále* (1790). Oba tisky vyšly ve významné tiskárně Josefa Jiřího Traslera v Brně, ale zůstávaly v podstatě zcela mimo zorné pole badatelů o české bibli. V dalším článku z r. 2022² jsem představil zasutý a mnou nově »objevený«, po mnoha stránkách kuriózní tisk nazvaný *Žaltář na svatonoční památku Krystového narození* (1851), vydaný u Amálie Škarniclové v Hranicích na Moravě. Jeho jádrem jsou »hodinky« (tj. část breviářových modliteb) věnované Narození Páně, jejichž páteři jsou některé žalmy a jiné biblické pasáže. Autorem byl dnes zcela zapomenutý moravský obrozenský kněz Josef Hrdina, který přímo do podtitulu své knížky vložil sdělení, že text hodinek přeložil »z latiny do moravské slověššiny«.

První dva tituly, *Nový zákon* a *Žaltář* z konce 18. století, obsahovaly (kromě jiných zajímavých charakteristik) roztroušené nápadné nářeční elementy, ale jen v dosti omezené míře. Třetí, o šest desetiletí pozdější tisk, vánoční »hodinky« Josefa Hrdiny, naopak vykazuje vysokou míru jazykových zvláštností, a to právě hlavně různých moravských dialektismů; lze tu jen s malou nadsázkou hovořit o raritním pokusu prezentovat text v útvaru, který by dnes mohl být nazván kulturním mikrojazykem.

V této statí bude pojednáno spíše okrajové, »malé« téma, které ale v některých aspektech doplní oba zmíněné články (z r. 2021 a 2022). Příspěvek se zaměří na jazykovou stránku jiné knížky Josefa Hrdiny, kterou vydal tiskem o dvě desetiletí dříve před svými »hodinkami«.

2. Autor³

Josef Jan Nepomuk Hrdina se narodil 4. listopadu 1781 v Sazovicích u Otrokovic, zemřel 13. května 1852 v Hra-

¹ BARTOŇ, Josef: *Biblický jazyk a dialekt: k »moravismům« ve dvou překladech z počátku českého národního obrození*, in: *Clavibus unitis* 10/2 (2021), s. 97-114, https://www.acecs.cz/media/cu_2021_10_02_barton.pdf.

² BARTOŇ, Josef: *Překlad biblických (a dalších náboženských) textů do »moravské slověššiny« v zapomenutém tisku z r. 1851: první zpráva*, in: *Clavibus unitis* 11/2 (2022), s. 111-124, https://www.acecs.cz/media/cu_2022_11_02_barton.pdf.

³ Tento krátký Hrdinův životopis je v zásadě výtahem z rozsáhlejšího medailonového shrnutí v článku z r. 2022 zmíněném výše v pozn. 2 (BARTOŇ, *Překlad biblických (a dalších náboženských) textů do »moravské slověššiny«*, s. 114-116). Nejdůležitějším publikovaným zdrojem pro poznání Hrdinova života a díla je DÝMAL, Leopold: *Josef Hrdina, učitel češtiny na olomouckém lyceu*, in: *Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci* 57 (1948), č. 209-210, sv. 1, oddíl duchovědný, s. 55-67.

Josef BARTOŇ

Katedra biblických věd a starých jazyků,
Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Ještě k užití moravských dialektismů v náboženském jazyce doby obrození: případ tisku Josefa Hrdiny z r. 1833*

An addendum to the use of Moravian dialectisms in the religious language of the Czech National Revival: The case of Josef Hrdina's book (1833)

This paper supplements the results of the author's recent research on the use of regionalisms (or dialectisms) in biblical and broadly religious texts of Moravian provenience between the end of the eighteenth century and the middle of the nineteenth century. The article focuses on the language aspects of the Marian prayer book written by the forgotten Moravian priest from the time of the Czech National Revival, Josef Hrdina (1781-1852), which was published in 1833. Its text contains numerous special elements (from different language registers), especially Moravian dialectisms, but also several author's neologisms or possible borrowings from other living Slavic languages. However, it is highly likely that the language unit presented in this print was not meant to represent a separate Moravian language but rather reflects the author's idea of a kind of a Moravian variety of the literary Czech language. Only later did Josef Hrdina take a clear step towards constituting an independent (micro)language, which he called "Moravian Slavic" (*moravská slověššina*) and which he presented in another book published just before his death (1851).

Key words: Czech religious language; Czech National Revival; Moravian dialects; Hrdina, Josef (1781-1852)

Number of characters / words: 32 205 / 4 785

Number of figures: 4

Secondary language(s): Moravian dialects; Latin; German

* Studie vznikla v rámci programu na podporu vědy a výzkumu na Univerzitě Karlově *Cooperatio*.

nicích. Absolvoval nižší gymnazijní studia v Kroměříži, r. 1806 přišel do Olomouce, kde pak studoval filozofii a teologii a r. 1811 byl vysvěcen na kněze. Dvacet let působil jako kaplan v řadě míst olomoucké arcidiecéze, nejvíce na Valašsku. Nakonec pro zdravotní obtíže působil už jen jako výpomocný duchovní na Svatém Kopečku (od r. 1831), r. 1835 byl trvale penzionován. Na Kopečku pobýval ještě do r. 1844, pak odchází do Hranic (nejspíš s vyhlídkou na možnosti využívat lázeňskou léčbu), kde pak po dalších osmi letech ve věku nedožitých 71 let zemřel.

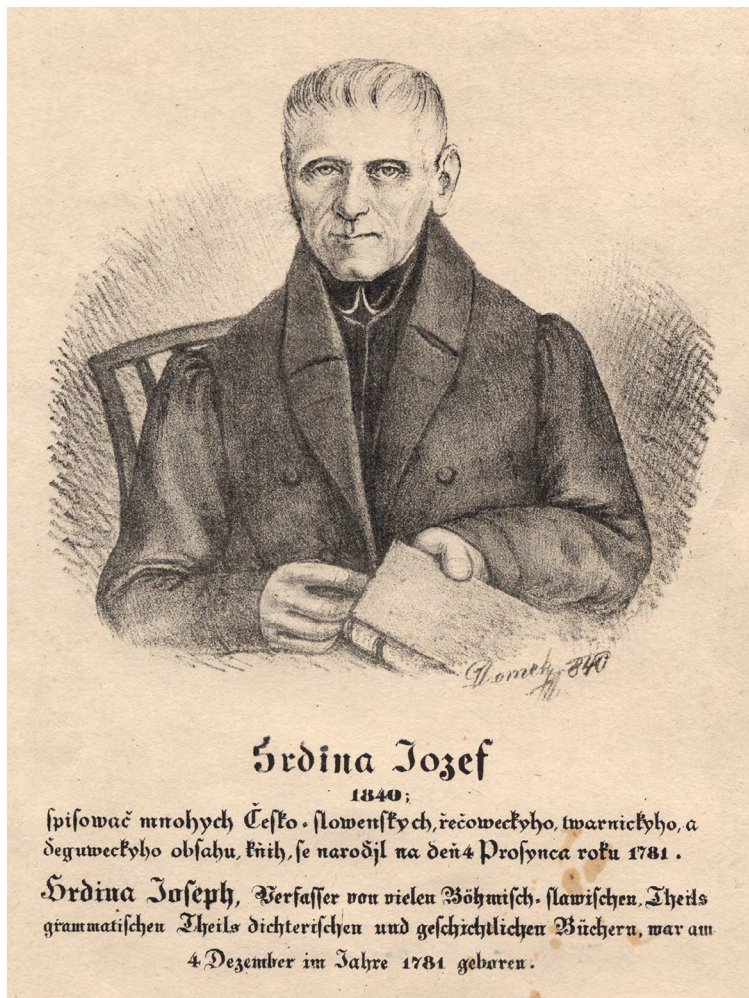
Náš autor se teprve za studií, jež započal v Kroměříži r. 1803, kdy mu bylo už 22 let, více seznámil se spisovnou češtinou – četbou gramatik a krásné literatury publikované v Čechách. V době studia v Kroměříži a Olomouci se také ze svého vlastního zájmu přiučil několika cizím živým jazykům jako maďarštině či italštině a zejména věnoval pozornost jazykům slovanským – polštině, ruštině, chorvatštině, slovenštině. Jazyky se učil jednak z příruček, jednak přímým kontaktem s cizinci, mj. vojáky, kteří tu dočasně pobývali během napoleonských válek. Zajímal se i o mluvenou češtinu svých spolužáků, zvláště o nářečí Slovácka. Připojímeli k tomu jeho následné kněžské působení, lze říci, že se dostal do přímého kontaktu s řadou dialektů pravděpodobně všech hlavních nářečních skupin Moravy (včetně svérázných okrajových úseků kelečského, dolského a hranického).

Svůj zájem o český jazyk zúročil již jako student, kdy v letech 1808-1811 s pověřením rektora působil na olomouckém lyceu jako soukromý učitel češtiny, honorovaný z příspěvků žáků, přičemž jeho výukou prošly řádově stovky zájemců. V Olomouci byl v kontaktu s penzionovaným svérázným intelektuálem starší obrozenecké generace Václavem Stachem (1754-1831), kdysi přítelem, pak osobním odpůrcem Josefa Dobrovského. A patrně právě hlavně vlivem Stachovým si Hrdina osvojil výraznou distanci vůči Dobrovského náhledům na český jazyk a vůbec vůči dobovému »hlavnímu proudu« rekodifikace spisovné češtiny. Zde také nejspíš pramení Hrdinova celoživotní inklinace uplatňovat ve svých textech zvláštní jazykové elementy včetně neologismů různého druhu a prvků nářečních.

3. Dílo

O Josefu Hrdinovi je možno bez nadsázky říci, že byl více než nadprůměrně výkonným »mužem pera«. Zachovalo se mnoho desítek jeho rukopisů (většina je uložena ve Vědecké knihovně v Olomouci, další jsou uchovávány v Gallašově knihovně v Hranicích), mezi nimiž jsou i několikasetstránkové monografie. Velká část textů vykazuje odbornou nebo populárně naučnou ambici. Spisy jsou tematicky a žánrově různorodé: týkají se historie, náboženství, filologie (zvláště českého jazyka), najdou se i překlady z němčiny a latiny, nechybějí ani verše (autorské i přeložené). Sám Hrdina ostatně stručně charakterizuje sebe sama takto: »spisovač mnohých Česko-slovenských, řečoveckého, tvárnického, a dejuveckého obsahu, knih«⁴ (tj. autor knih obsahu mluvnického, básnického a historického). Navzdory obrovskému objemu zachované tvorby se Josefu Hrdinovi pravděpodobně podařilo vydat tiskem jen tři nerozsáhlé svazky.

V pořadí třetím, tedy posledním titulem, jehož vydání (někdy na podzim r. 1851)⁵ autor přežil jen o několik měsíců (zemřel 13. května 1852), byla výše již zmíněná knížka, jejíž plný titul zní: *Žaltář na svato-noční památku Krystového narození pro spasitelné užívání pobožných katolíků*

Hrdina Jozef

1840;

spisovač mnohých Česko-slovenských, řečoveckého, tvárnického, a dejuveckého obsahu, knih, se narodil na den 4. Prosynca roku 1781.

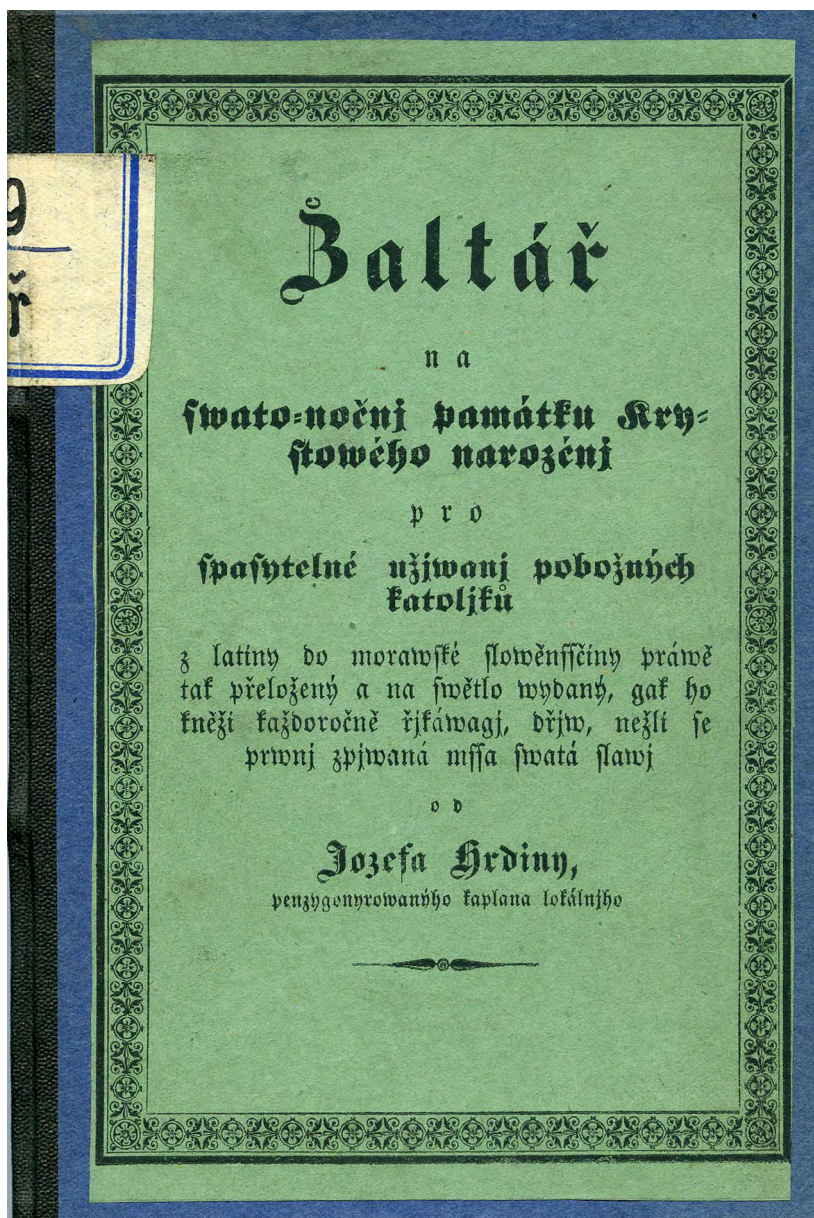
Hrdina Joseph, Verfasser von vielen Böhmischeslawischen, Theils grammatischen Theils dichterischen und geschichtlichen Büchern, war am 4. Dezember im Jahre 1781 geboren.

Obr. 1:

Portrét Josefa Hrdiny ve věku 61 let (z r. 1840), kdy žil jako penzionovaný kněz v Hranicích. Samostatný list s kresbou je vložen (za přední deskou) v jeho rozsáhlé rukopisné knize paměti (Josef Hrdina: *Der mährische Slawist*, 1842 [rkp.], 904 s., Olomouc: Vědecká knihovna, sign. M II 210). Fotoreprodukcí listu laskavě poskytla Vědecká knihovna v Olomouci, odd. Správa fondu a historické fondy.

⁴ Viz text pod portrétem na > Obr. 1.

⁵ V každém případě to muselo být před vánočními svátky, k nimž se spisek svým titulem i celým obsahem přímo vztahuje.

Obr. 2:

Obálka knížky Josefa Hrdiny *Žaltář na svato-noční památku Krystového narození* (1851). Fotoreprodukci laskavě poskytla Studijní knihovna Muzea Beskyd ve Frýdku-Místku.

Její německojazyčný protějšek nese tento titul:

Gebeth zu der seligsten Jungfrau Maria Gottes-Gebährerin, welche auf dem heiligen Berg unweit Olmütz in Mähren, gerade mit Lauf des heurigen Jahres, bereits durch volle zwey Jahrhunderte andächtig verehrt wird etc. Von einem Weltpriester auf das Jahr 1832 verfaßt. Leutomischl 1833. Gedruckt bei Johann Turetschek. (► Obr. 4)

Česká verze má rozsah 28 stran, německá 36 stran malého formátu (menší 8°, výška 16 cm), oba spisky vyšly ve známé tiskárně Jana Josefa Turečka v Litomyšli.⁹

z latiny do moravské slovenštiny právě tak přeložený a na světlo vydáný, jak ho kněží každoročně říkávají, dřív, nežli se první zpívaná mša svatá slaví. Svazek má 115 stran malého formátu (12°) a vyšel v tiskárně Amalie Škarniclové v Hranicích.⁶ I když jde o náboženský text, nemá žádný údaj o církevním schválení – a vyšel patrně jako tisk zcela soukromý (financovaný jinak neznámým Liborem Budíkem).⁷ Jak už bylo zmíněno, svazek obsahuje především »hodinky« k Narození Páně (tj. breviářové texty přeložené z latiny) plus další texty náboženské (rozjímavého a modlitebního charakteru), většinou patrně autorství samého Josefa Hrdiny. Označením »moravská slovenščina« se zde míní svérázný jazykový útvar s mnoha výraznými charakteristikami pocházejícími z moravských nářečí a s některými dalšími zvláštními prvky, hlavně lexikálními, i jinými neologismy. Tento jazykový útvar vykazuje nepřehlédnutelné rysy tendence ke standardizaci a prozrazuje výraznou distanci vzhledem k tehdy (v polovině 19. století) již usazené a široce rozšířené spisovné češtině.⁸

Další dva tituly z ruky Josefa Hrdiny, o nichž víme, že byly publikovány tiskem, jsou vlastně dvě jazykové mutace téhož dílka. Český psaná knížka je nadepsána takto:

Modlitba k nejblahoslavenější Panně Marii Rodičce Boží, na svatým Kopci při Holomouci Moravským právě s letojským již po celé dvě sta let pobožně uctívané etc. Od jednoho církevního kněze roku 1832 vyhotoveno. V Litomyšli 1833. Vytiskněná u Jana Joz. Turečka. (► Obr. 3)

⁶ Tato tiskárna v Hranicích se zaměřovala na lidovou a regionální literaturu, srov. heslo *Amálie Škarniclová* v internetové mapě Moravské zemské knihovny BRÁNA MOUDROSTI OTEVŘENÁ. *Barokní kulturní dědictví klášterů Broumov a Rajhrad: ochrana, restaurování, prezentace*, <https://typografie.mapy.mzk.cz/tiskari/94>.

⁷ Libor [I] Budík je na titulním listě uveden jako »vydavatel«. K jeho totožnosti se mi zatím nepodařilo zjistit nic konkrétního.

⁸ O jazykových specifikách, zvláště o užití nářečních elementů, píše ve svém článku z r. 2022, viz výše v pozn. 2.

⁹ Tiskárna Turečků v Litomyšli se soustřeďovala hlavně na vydávání starších náboženských spisů, kramářských písní a knížek lidového čtení, srov. heslo *Václav Vojtěch Tureček*, in: *Encyklopedie knihy v českém středověku a raném novověku*, https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/V%C3%A1clav_Vojt%C4%9Bch_Ture%C4%8Dek.

4. Česká modlitební knížka z r. 1833

V zorném poli této stati bude právě česká verze knížky z r. 1833. Než přikročíme k jádru našeho zkoumání, tj. k jazykovým specifikům, bude na místě krátce načrtnout aspoň některé obecnější souřadnice.

4.1. Okolnosti spojené se vznikem knížky

O okolnostech vzniku našeho tisku lze zatím vyslovit jen nemnoho konkrétností (něco se možná časem poodhalí v písemnostech z Hrdinovy rukopisné pozůstalosti), ale pro účely této stati postačí několik základních informací.

Svazek vznikl nepochybně pro potřeby poutníků přicházejících na Svatý Kopeček a vůbec pro ty, kdo měli toto poutní místo v úctě a oblibě. Náš autor měl ke Kopečku celkem samozřejmý pozitivní vztah: knížku napsal v době, kdy zde asi rok působil v duchovní službě (od r. 1831), a pobýval zde ještě dlouho poté, co byl r. 1833 ze zdravotních příčin penzionován, až do r. 1844.

Zajímavá je skutečnost, že knížka vyšla bez uvedení autora – na titulním listě se mluví jen anonymně o »jednom církevním knězi«. Josefu Hrdinovi však autorství bez zaváhání přisuzuje teolog a historik Leopold Dýmal, který se věnoval hlavně jeho působení jakožto učitele češtiny na olomouckém lyceu v poměrně rozsáhlém článku z r. 1948.¹⁰ Dále také samy některé velmi specifické jednotlivosti v jazyce naší zkoumané knížky ukazují celkem bezpečně přímo k Josefu Hrdinovi – při porovnání s rysy jazyka užitého v jeho pozdějších vánočních »hodinkách« z r. 1851, jež vydal už otevřeně pod svým jménem (shodně v obou knížkách se vyskytují konkrétní lexikální neologismy jako např. »zánonta« »antifona«).

Nikoliv zanedbatelnou okolností je fakt, že titul prošel cenzurním řízením církevním i světským, na titulu české verze je uvedeno: »s nejmilostivější příchvalou a přivolou předústojné Konsistoře Holomoucké, a c. k. knihopřehlídačství v Brně«.

4.2. Kvalita tisku

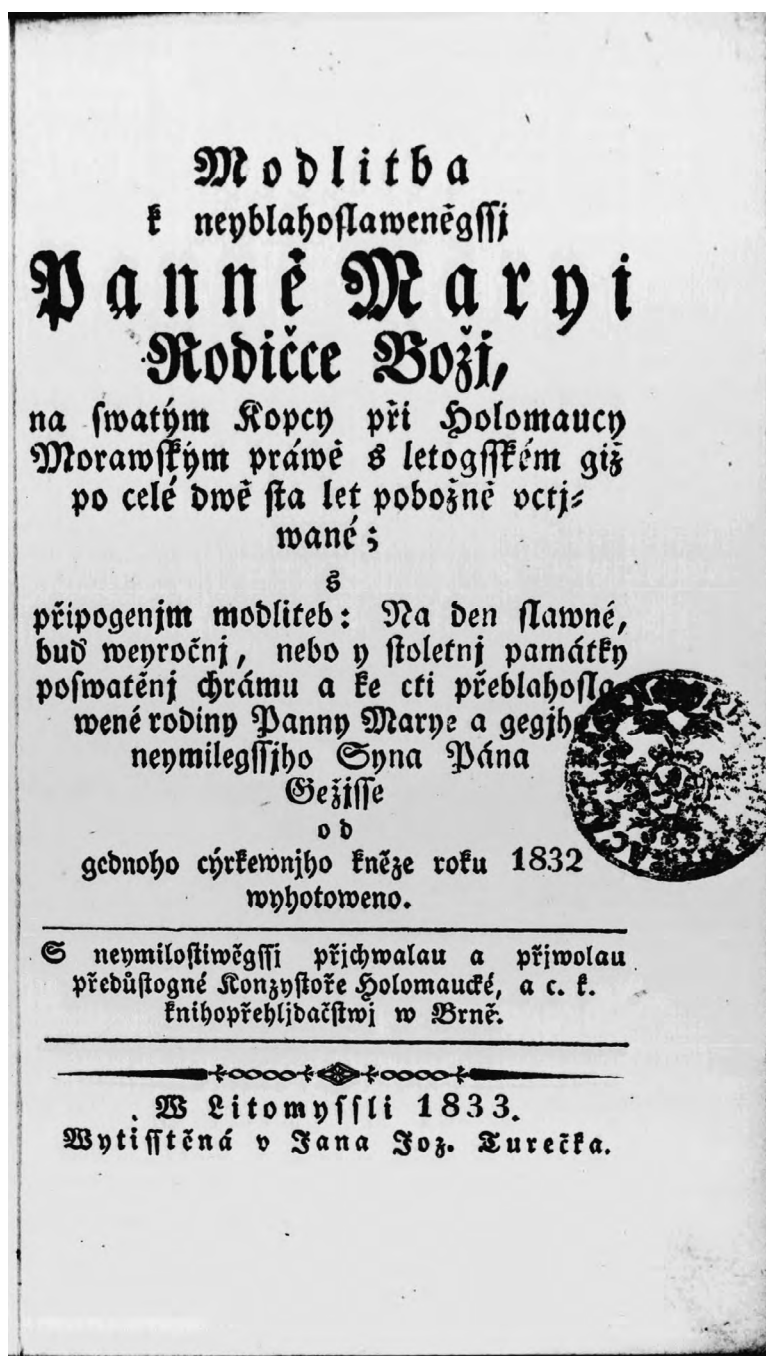
Tisk nepatří k nejnepříjemnějším, jak to ostatně bylo běžné u většiny menších laciných tisků, včetně těch z dílny Turečků v Litomyšli. Pravopis je v podstatě ještě »bratrský«, systémově nevykazuje žádné podstatné zvláštnosti. Jeví značnou rozkolísanost v zachycování kvantity (častá je např. krátkost -i a -u na konci slov), v interpunkci a velkopísmennosti.¹¹

4.3. Obsah a rozvržení knížky

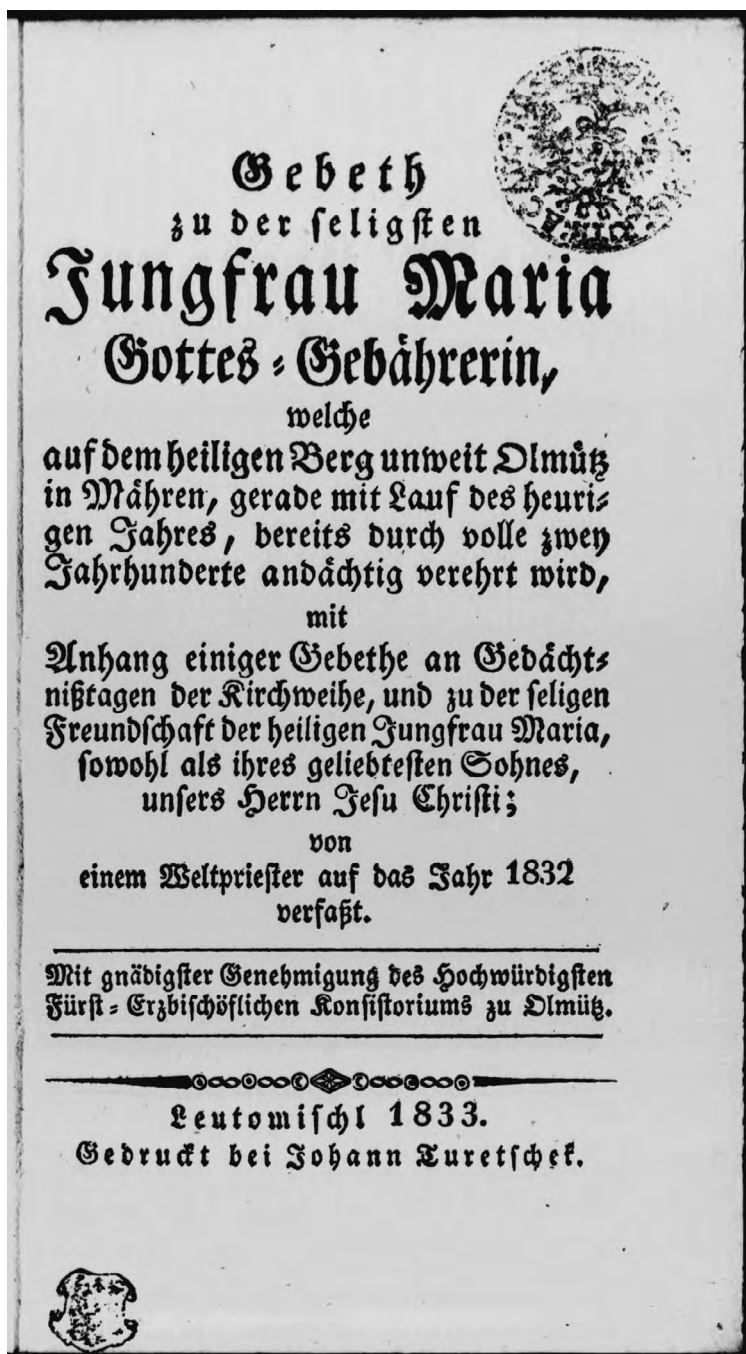
Knížka začíná delší *Modlitbou* k Panně Marii se zaměřením na dané poutní místo, tj. Svatý Kopeček (s. 3-7). Následuje *Poznamenání*, poučující prostého čtenáře o rozdílu mezi úctou

¹⁰ Viz DÝMAL, *Josef Hrdina* (< pozn. 3). Dýmal ve své studii vycházel z autorovy pozůstalosti, zejména z jeho rukopisných pamětí z počátku čtyřicátých let 19. století.

¹¹ V tomto článku volím běžné jednoduché převedení do moderní české ortografie, přičemž právě zmíněné rozkolísanosti v kvantitě, interpunkci (včetně neujednoceného užívání závorek) a velkopísmennosti zachovávám.

Obr. 3:
Titulní strana modlitební knížky Josefa Hrdiny z r. 1833 v českém jazyce (Praha: Národní knihovna ČR, sign. 54 E 286)

Obr. 4:
Titulní strana modlitební knížky Josefa Hrdiny z r. 1833 v německém jazyce (Praha: Národní knihovna ČR, sign. 33 E 85)

BČ 1804: »¹⁶A když procítil Jákob ze sna, řekl: V pravdě Hospodin jest na místě tomto, a já sem nevěděl. ¹⁷A lekaje se řekl: Jak hrozné jest místo toto! není tu jiného, jedině dům Boží, a brána nebeská.«

Vulgáta: »¹⁶cumque evigilasset Iacob de somno ait vere Dominus est in loco isto et ego nesciebam ¹⁷pavensque quam terribilis inquit est locus iste non est hic aliud nisi domus Dei et porta caeli.«

L 1,28

HRDINA 1833, s. 3-4: »Vítej [...] milosti [...] plná«;

BČ 1804: »Zdráva buď milosti plná«;

Vulgáta: »have gratia plena«.

k Bohu a k Panně Marii (s. 8-10). Dalším oddílem je *Závěsek* (tj. přídavek, v něm. verzi *Anhang*), v němž čtenář nalezne jednak krátkou informaci o historii kostela na Kopečku a zdejší bohopocty a mariánské úcty (s. 10-13), jednak modlitbu k Trojjedinému Bohu určenou pro příležitost spojené s oslavami posvěcení (zdejšího i jakéhokoliv jiného) chrámu (s. 13-22). Na konci svazku jsou připojeny *Modlitby* k příbuzným Ježíšovým, tj. ke svatě Anně, Jáchymovi, Alžbětě a Janu Křtiteli (s. 23-28).

4.4. Zacílení knížky a obecný charakter textu

Už sám o b s a h spisu (srov. např. výše zmíněné *Poznamenání*, určené zcela jistě adresátům velmi málo teologicky poučeným, z vrstev v zásadě lidových) napovídá, že knížka byla zacílena tak, aby zaujala i čtenáře méně vzdělaného, méně zblhlého v četbě. Zejména to však potvrzuje *f o r m a*, tj. základní celkový charakter textu. Z hlediska jazyka a stylu je text vystavěn poměrně jednoduše, syntaktické struktury jsou většinou kratší a průhledné, v lexiku se spíše ustupuje od výrazů archaických či knižních. Tuto tendenci je možno velmi dobře pozorovat na některých (nedlouhých) *s o u v i s l ý c h p a s á ž í c h z b i b l e* užitých jako antifony anebo na různých jiných krátkých úryvcích biblického původu, porůznu rozestých (někdy viditelně, někdy nenápadně) po celé knížce.¹² Porovnejme Hrdinovo znění jedné takovéto perikopy a dvou »mikrocitací« (zanořených v modlitebních textech) s tehdejší standardní katolickou *Biblií* českou Františka Faustina Procházky (BČ 1804) a s latinskou *Vulgátou* (jež byla hlavní předlohou pro Procházkovu bibli).

Gn 28.16-17

HRDINA 1833, s. 13-14: »¹⁶A když se ze spánku Jakub procítil, řekl: V pravdě jest Pán na tomto místě, a já jsem nevěděl. ¹⁷I bál se a opět řekl: Jak strašlivé jest toto místo! Není to tu nic jiného, leda dům Boží a brána nebes.«

¹² Občasné reminiscence na *Písmo* patří obecně k modlitebnímu stylu, ovšem v českém prostředí je tomu pravděpodobně více než v mnoha jiných jazycích, protože přímá vázanost na biblický text má v českých modlitbách silnou tradici sahající do nejstarších dob.

L 1,17

HRDINA 1833, s. 27: »v síle Eliáša«;

BČ 1804: »v moci Eliášově«;

Vulgáta: »in spiritu et virtute Heliae«.

V pasáži z Gn 28,16-17 je jasně vidět, že Hrdina se méně váže na syntaktické struktury originálu (např. nahrazuje vazbu s přechodníkem »lekaje se« konstrukcí s verbum finitum »bál se a...«), upravuje slovosled (»v pravdě jest Pán na tomto místě« proti »v pravdě Hospodin jest na místě tomto«; »toto místo« proti »místo toto«), volí živější výrazy (»ze spánku« místo »ze sna«; »Pán« m. »Hospodin«). V úryvku z L 1,28 je knižní pozdrav »zdráva buď« nahrazen v podstatě hovorovým »vitej«. Ve spojení »v síle Eliáša« (které je »mikrocitátem« z L 1,17) náš autor nejen nahradil tradiční, »vznosnější« lexém »moc« »civilnějším« výrazem »síla«, ale dokonce zde zaznamenáváme až křiklavý hláskoslovně-morfologický moravský dialektismus »Eliáša« (absence přehlásky).

5. Zvláštní jazykové prostředky

Posledním příkladem se už náš výklad posunul k vlastnímu jádru, v němž půjde o poměrně hojně jazykové zvláštnosti, které Hrdinův text činí nápadně svérázným – na pozadí jak běžné dobové českojazyčné náboženské produkce, tak také tehdy se rozrůstající moderní tvorby světské, v níž hlavně se odehrávala a projevovala dynamika a rychlá stabilizace standardního, spisovného českého jazyka.

5.1. Moravské dialektismy

Nejzajímavější a také kvantitativně nejvýznamnější skupinu jazykových zvláštností našeho tisku tvoří »moravismy« – abychom užili pojmu, který nacházíme už u Dobrovského, když poukazuje na nářeční prvky v biblických tiscích z konce 18. století.¹³ Rozumím tím elementy mající původ v moravských nářečích a uplatňující se v různých jazykových rovinách našeho textu. V následujících odstavcích si uvedeme výrazné příklady těchto »moravizujících« jevů a tendencí.

5.1.1. Dialektismy »široce moravské« nelexikální

Drtivě nejčastěji se v textu vyskytují dialektismy, jež lze označit za »široce moravské«. Jsou to takové jevy, které mají místo v nářečích celé Moravy nebo většiny moravského území. Zaměřme pozornost nejdříve na prvky z jiných rovin jazyka, než je lexikum, tj. hlavně na jevy hláskoslovné a morfologické.

a) Místy se vyskytne grafické zachycování výslovnostní realizace předpony a předložky s/se jako z/ze:¹⁴»když se lid v hromadu zebere« (s. 21);»kdyžby ... mušky váru zžirali« (s. 20);»za svůj jediný změr« [= směr] (s. 27);»ze svým milosrdenstvím ... ze svou nesmírností« (s. 14);»ze všemi rozmařilostmi« (s. 27).**b) Několikrát se objeví předpona ne- v neurčitých výrazech (proti spisovnému ně-):¹⁵**»na nejaké urážlivé pohoršení« (s. 27);»nekterý ... lezou« (s. 10).

¹³ Dobrovského zmínky o »moravismech« se týkají *Nového zákona* Františka Poláška a anonymního *Žaltáře* z devadesátých let 18. století (viz výše v oddíle 1 tohoto článku). Podrobněji viz BARTOŇ, *Biblický jazyk a dialekt* (< pozn. 1), s. 106.

¹⁴ Jde o jev rozšířený na většině území Moravy a Slezska, srov. BĚLIČ, Jaromír: *Nástin české dialektologie*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1972, s. 60 a mapa č. 9, s. 64; BALHAR, Jan a kol.: *Český jazykový atlas*, 1-5, Praha: Academia, 1992-2006 [dále ČJA], zde ČJA, 5, mapa 267 (s. 385), komentář s. 382, mapy 293ab (s. 413), komentáře s. 412, 414. Typické uskupení *z*- není v tisku Josefa Hrdiny doloženo, naopak je zde několik případů psaní *š*-, např. »abych... se šhledal« (s. 25).

¹⁵ Jde o jev typický pro východomoravskou a středomoravskou nářeční skupinu a okraje nářečí českomoravských; jeden z výrazných znaků vyznačujících pomyslné rozhraní mezi mluvou Moravy a Čech. Neobjevuje se ve slezských dialektech. Srov. BĚLIČ, *Nástin české dialektologie* (< pozn. 14), s. 44, 242, 265; ČJA (< pozn. 14), 5, mapa 396 (s. 551), komentář s. 550.

- c) Poměrně často se vyskytují **nepřehlasované formy ve skloňování a časování** (díky neprovedení přehlásek či v důsledku vyrovnání):¹⁶
- »v síle Eliáša« (s. 27);
 - »Proroku a ... Předcháziču« (vok. sg. m.) (s. 2);
 - »kdyžby ... mušky váru zežirali« (s. 20);
 - »přivítuju a ... pozdravuju« (1. sg.) (s. 26-27);
 - »biju se ... v prsa své ... a pláču« (1. sg.) (s. 18);
 - »abych já viza se zachován i spasen ... jméno nejvyššího pochválil« (přech. přít. m.) (s. 7);
 - »hříšník ... hříčů banuja, neb (lituje) ... se vyznávat bude« (přech. přít. m.) (s. 18).
- d) Lze narazit na **zakončení měkkého skloňování u substantiv se základem na -s, -z**:¹⁷
- »Kdyžby ... nebe ... rose nevydalo« (gen. sg. f.) (s. 19);
 - »v ty čase« (ak. pl. m.) (s. 13).
- e) Nápadný je **zvýšený výskyt pohyblivého morfu -s**:¹⁸
- »žes svou ... rukou ... pokřtil« (s. 27);
 - »kterás také ... vyžádala« (s. 26);
 - »Tak sobes ... zalíboval« (s. 15);
 - »i hos ty sobě ... vyvolit ... ráčil« (s. 15).
- f) Někdy se objeví **tvary rodových zájmen tvrdého skloňování souladné s měkkým typem (tebo, temu)**:¹⁹
- »v temtýž roku« (s. 11);
 - »tehotýž Ježíše Krysta« (s. 23).

5.1.2. Dialektismy »široce moravské« lexikální

V textu lze také narazit (a to poměrně často, leckdy opakovaně) na některé lexikální dialektismy, které lze chápat jako »široce moravské«. Příklady: »tož« (tedy);²⁰ »včil« (nyní) a odvozené adj. »včilejší«;²¹ »semka« (sem).²²

¹⁶ Jde o jev typický v zásadě pro celou oblast Moravy a Slezska. Srov. *Encyklopedický slovník češtiny*, eds. Petr KARLÍK – Marek NEKULA – Jana PLESKALOVÁ, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 396 (nářečí českomoravská), 397 (skupina slezská), 399 (skupina středomoravská), 402 (skupina východomoravská); BĚLIČ, *Nástin české dialektologie* (< pozn. 14), s. 142-145.

¹⁷ Jde o jev typický pro většinu nářečí východomoravských a středomoravských a okraje nářečí českomoravských, vyskytuje se i v jižní okrajové části nářečí slezských (lašských). Srov. BĚLIČ, *Nástin české dialektologie* (< pozn. 14), s. 146-147 a mapa č. 24; ČJA (< pozn. 14), 4 (viz příslušné výklady a mapy ke skloňování substantiv se základem na -s a -z podle jednotlivých pádů a rodů).

¹⁸ Tento jev se v různé míře místy objevuje i v Čechách (zvl. na severovýchodě), ale výrazně vysoká frekvence jeho užití je typická pro prakticky celé území Moravy, s výjimkou severního okraje východomoravských nářečí. Srov. ČJA (< pozn. 14), 4, s. 594 a mapa na s. 597.

¹⁹ Sblížení tvarů tvrdého skloňování s měkkým typem je rozšířeno přibližně ve východní polovině středomoravských nářečí, v podstatě v celé oblasti východomoravské skupiny a také v oblastech slezských (včetně polsko-českého smíšeného pruhu). Srov. BĚLIČ, *Nástin české dialektologie* (< pozn. 14), s. 176, 178.

²⁰ Výraz »tož« se vyskytuje na většině Moravy; srov. ČJA (< pozn. 14), 5, mapa 353 (s. 483), komentář s. 484.

²¹ Výraz »včil/včil« se vyskytuje na většině Moravy; srov. ČJA (< pozn. 14), 5, mapa 388 (s. 537), komentář s. 535.

²² Podoba »semka« se užívá na rozsáhlém území středomoravských nářečí, srov. ČJA (< pozn. 14), 5, mapa 373 (s. 511), komentář s. 510; na vých. Moravě se objevuje podobná forma »semkaj« (viz tamtéž); také Bartoš uvádí podobu »semkaj« s lokalizací směrem na východ (»slov., val.«), viz BARTOŠ, František: *Dialektický slovník moravský* [dále DSM], Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906, s. 375.

5.1.3. Dialektismy lexikální »východního pásu«

Vedle toho tvoří výraznou skupinku nářeční výrazy (vyskytující se spíše jen ojedinelé), lokalizovatelné – zhruba řečeno – do východního moravského pásu, to znamená do východomoravské nářeční skupiny, případně někdy současně i do skupiny slezské. Příklady:

- »banovat« (litovat): »hříšník ... hříchů banuja« (s. 18);²³
- »čepenka« (korunka, vlastně čepička): »dvě zlaté čepenky« (s. 11);²⁴
- »rovně« (stejně, rovněž): »rovně tak spravedlivý« (s. 25);²⁵
- »židlo« (zřídlo, pramen vody): »abys ... židla²⁶ ... vodou naplnil« (s. 19).²⁷

5.2. Další jazykové zvláštnosti

Moravské dialektismy nejsou ovšem jediné prvky, které naši knížku činí jazykově ne zcela obvyklou. Lze v ní zaznamenat některé další specifické elementy hlavně z oblasti slovní zásoby, jeden nápadný jev pak náleží do roviny morfologické.

5.2.1. Hrdinovy autorské lexikální neologismy

Jednu skupinku tvoří několik nápadných výrazů, vzniknuvších pravděpodobně přímo jen osobní tvořivostí Josefa Hrdiny. Příklady takovýchto autorských neologismů:

- »před křížovisem« (krucifix, zobrazení Ukřižovaného) (s. 10);
- »závěsek« (dodatek; kalk podle něm. Anhang) (s. 10);
- »zánota« (antifona) (s. 13);
- »před obětovadlo tvé« (obětní místo, oltář) (s. 17).

5.2.2. Lexikální neologismy s pravděpodobnou inspirací ve slovanských jazycích

V textu lze narazit i na ojedinelé výrazy, u nichž je důvodně možné uvažovat o předloze v živých slovanských jazycích, které Josef Hrdina znal a v nichž měl zálibu.²⁸ Příklady:

- »od Hradiských Premonštrackých závorníku« (s. 11);²⁹
- »od těchto dvojistých dob« (s. 13).³⁰

Výraz »závorník« (»klášterník, řeholník žijící v klášteře«) mohl mít východiště v ruském lexému »затворник«, i když ten má význam poněkud odlišný (řeholník-poustevník žijící v přísném uzavření). U výrazu »dvojistý« (»dvojitý, dvojnásobný, podvojný, dvojaký«) lze hledat původ v běžném polském adjektivu »dwoisty«.³¹

²³ Výraz »banovat« je v (rozpracovaném) elektronickém *Slovníku nářečí českého jazyka* [dále *SNČJ*] lokalizován do oblastí východomoravské a slezské, viz <https://sncj.ujc.cas.cz/entry/?id=8521%2C8521>.

²⁴ Výraz »čepena« (s významem »vyšívaná dětská čepice«) a zdvojnásobnou formu »čepenka« lokalizuje (rozpracovaný) elektronický *SNČJ* (≠ pozn. 23) na Uherskohradištsko, viz <https://sncj.ujc.cas.cz/entry/12445>.

²⁵ Bartoš výraz »rovně« v uvedeném významu umísťuje do oblasti slovácké a valašské (lokalizující poznámka: »slov., val.«). Viz *DSM* (≠ pozn. 22), s. 360.

²⁶ V tisku je chyba: »zídla« (chybí diakritika).

²⁷ Bartoš výraz »židlo« (»zřídlo«) v *DSM* (≠ pozn. 22), s. 560, přímo nelokalizuje, ale příbuzné »židlina« (»židelné místo, kde voda prýští; tamtéž) umísťuje do valašské oblasti. Výraz »židlo« (»pramen, zdroj vody«) uvádí také např. NEČAS, Ctibor: *Nářeční slovníček* (nepublikovaný tiskem; viz <https://adoc.pub/naeni-slovníček-pospolitost.html>), s. 5; slovníček zpracovává slovní zásobu Rakvic náležících do dolské oblasti.

²⁸ Srov. výše v oddíle 2 tohoto článku.

²⁹ Německá verze knížky má na daném místě (s. 15): »von den Hradischer Cönobiten, Prämonstratenser genannt«.

³⁰ Česká a německá verze se v daném úseku textu dosti liší. Česká je stručnější: »Nuž od těchto dvojistých dob právě [opravuji sazečskou chybu, v tisku stojí: »prám z«] během letošního roku 1832 na den 8. Září nová stoletní památka na svatým Kopci připadá.« Německá je podrobnější (výrazně více vysvětlující): »Diesem nach fällt gerade heuer, als im jahre 1832 am 8ten September wider eine neue hundertjährige Gedachtniß Feyerlichkeit auf dem heyligen Berge ein, und zwar in zweyfacher Hinsicht, nämlich: zweihundertjährig von der Erbauung der Marianischen Kirche da, und einhundertjährig von der Krönung des Marienbildes an.« Hrdinův výraz »dvojistý« zde považují za protějšek něm. »zweifach«.

³¹ Lexém »dvojistý« je pro nejnovější dobu zachycen v Ostravě (resp. v obci Hošťalkovice na levém, »pražském« břehu Odry), viz (rozpracovaný) elektronický *SNČJ* (≠ pozn. 23), s dokladem »mame dvojiste

5.2.3. Relativně dosti důsledně uplatňované tvarové rozlišování mezi maskuliny (-ýho, -ýmu) a neutry (-ého, -ému) v adjektivní flexi tvrdého typu (u adjektiv i zájmen)

Tento zvláštní element z morfologické roviny se zdá být Hrdinovou autorskou novotou. V jeho pozadí stojí nejspíš snaha o harmonizaci nepřímých pádů s nominativem sg. (m. -ý, n. -é).³² Příklady:

»od mýho domu a ... cožkoli mého jest« (s. 7);

»milost křtu svatýho« (s. 28);

»samýmu Bohu« (s. 8);

»na svatým kopci« (s. 13);

»uděl mu svého požehnání« (s. 20).

6. Závěrem

Zjištěné skutečnosti o jazykových zvláštnotech modlitební knížky Josefa Hrdiny z r. 1833 vyvolávají především dvě otázky: j a k ý j a z y k o v ý ú t v a r je vlastně v knížce zachycen a s j a k ý m z á m ě r e m náš autor zvolil právě tuto formu?

Obecně lze konstatovat, že »základní hmotou« Hrdinova textu v zásadě stále zůstává spisovná čeština, a to nižšího, »lidovějšího« typu (což je signalizováno např. prakticky důsledným užíváním zakončení -t v infinitivu³³), a to i přes celkově dost vysoký výskyt prvků z běžného standardu jednoznačně vybočujících. Je důležité podtrhnout, že žádný z jazykových jevů a tendencí, jež byly výše ilustrovány na mnoha příkladech, není uplatněn důsledně (ani s jednoznačným náznakem směřování k důslednosti). Např. vedle gen. »Eliáša« (s. 27) máme ak. »Mesiáše« s přehláskou (s. 26), vedle měkkého zakončení »v ty čase« (s. 13) máme tvrdé »hlasý naše« (s. 17) apod. Mezi moravismy, které hrají v ozvláštňení jazyka Hrdinova dílka hlavní roli, pak drtivě převládají ty, jež můžeme označit za »široce moravské«. Autor (o němž víme, že byl obeznámen s různými dialekty) se podle všeho nápadným, újeji regionálním elementům spíše vyhýbal, resp. jimi viditelně »šetřil«.

Je tedy více než pravděpodobné, že jazykový útvar představený v našem tisku neměl být nějakou samostatnou »moravštinou«, nýbrž spíše asi reprezentuje autorovu představu o možné podobě spisovného českého jazyka, konkrétně o jakési jeho moravské varietě. Zřetelné »moravské zabarvení« mělo patrně navodit prostému čtenáři z Moravy pocit důvěrnosti, domáckosti, a připoutat ho nenásilně k textu – i když by to jinak byl třeba člověk české knížky téměř nečtoucí.³⁴ S tím by se zdála být v protikladu skutečnost, že Hrdina do textu také vpravuje některá neobvyklá, či dokonce zcela nová slova. K tomu je ovšem třeba dodat, že v řadě případů je zároveň hned uvedeno vysvětlující synonymum – a netýká se to jenom autorských neologismů, ale i některých moravských dialektismů, hlavně východních. Příklady: »Zánota či Antifona« (s. 3); »před křížovisem (Krucifiksem)« (s. 10); »hříchů banuja, neb (lituje)«³⁵ (s. 18); »dvě zlaté čepenky nebo korunky« (s. 11).

Záměrem autora tedy nejspíš bylo text přiblížit prostému moravskému čtenáři – a zároveň s tím také tuto »moravskou varietu« spisovné češtiny (do níž včlenil i několik svých autorských novot) etablovat použitím v jazyce sakrální komunikace (včetně úryvků z nejprestižnějšího pramene – bible), dokonce v oficiálním náboženském tisku schváleném příslušnými autoritami a určeném k šíření na celomoravsky významném poutním místě.

Bližší pohled na zasutou knížečku zcela zapomenutého moravského obrozence Josefa Hrdiny jednak představuje určité další doplnění pomalu se vybarvující obecnější mozaiky práce s jazykovými zvláštnotmi (zvláště dialektismy) v náboženském diskursu v období od počátku národního obrození do poloviny 19. století. Především se ale v konkrétních bodech poodkrylo

okna«, viz <https://snj.ujc.cas.cz/entry/15784>. Dá se předpokládat, že jde o novodobou přejímku z polštiny, s níž jsou zdejší obyvatelé v běžném kontaktu.

³² Za tímto zjevně umělým jazykovým prvkem snad může zároveň stát i autorův záměr vytvořit alespoň náznak jakési »kompromisní« kombinace mezi moravskými dialekty bez újeji a s újejím (na Moravě vedle českomoravských dialektů újeji hlavně nářečí středomoravské skupiny, ale také dolské nářečí Hrdinových rodných Sazovic). Josef Hrdina tento prvek použije později také jako jednu z charakteristik své »moravské slověštiny« v knížce s vánočními »hodinkami« z r. 1851. Srov. BARTOŇ, *Překlad biblických (a dalších náboženských) textů do »moravské slověštiny«* (< pozn. 2) s. 123.

³³ Např. případy »vznávat« či »vyvolit« výše v tomto článku v rámci subkap. 5. 1. 1. c) a e).

³⁴ Lze říci, že Hrdina se touto strategií zařazuje ke starším »moravizujícím« autorům z přelomu 18. a 19. století, srov. BARTOŇ, *Biblický jazyk a dialekt* (< pozn. 1) s. 112-113.

³⁵ Závorku reprodukuji tak, jak je v tisku.

tvůrčí podhoubí,³⁶ z něhož mnohem později, na sklonku Hrdinova života, měl vyrůst velmi svérázný *Žaltář* (resp. vánoční hodinky) vydaný r. 1851. V něm už náš autor nejen občas pracuje s vybranými »měkkými moravismy« pro dodání koloritu. Naopak – cíleně a do značné míry systematicky do svých rejstříků zařadil další »široce moravské« dialektismy (jako šč místo št, např. »ješče«) a zejména také některé nápadné »východomoravismy« (jako zakončení *-och* v lokálu plurálu, např. »na vrchoch«), a vydal se tak na cestu konstituování opravdového nového (mikro)jazyka, který nazval »moravskou slověnščinou«.

³⁶ Leccos nového k vytvoření ucelenějšího obrazu o vývoji Hrdinových úvah o jazyce v budoucnu nepochybně přinese prozkoumání jeho rozsáhlé rukopisné pozůstalosti (srov. výše v oddíle 3 tohoto článku), s nímž jsem zatím téměř nepracoval.